

SZABÓ DEZSŐ IDEOLÓGIÁJÁNAK FORRÁSAI*

A különböző nemzetek történetében vissza-visszatérő jelenség egy-egy olyan alkotó, aki élete során a legnagyobb figyelmet — csodálatot és botránkozást — összpontosította magára, aki szinte minden kortársára hatással, vonzó vagy taszító hatással volt — s mégis, alig múlik el halála után néhány évtized, a következő generációk már több-kevesebb csodálkozással tudják csak regisztrálni ezt a jelenséget, de átérezni, sőt sokszor még értelmezni is nehezőkre esik.

Az ilyen típusú alkotók sorába tartozott Szabó Dezső. 1879-ben született, abban az évtizedben, amelyben a modern magyar irodalom legnagyobb alakjai — Ady Endre, Móricz Zsigmond — napvilágot láttak; mégis sohasem tartozott szervesen a század eleji haladó magyar irodalom, a Nyugat folyóirat táborába. Nehéz gyerekség, s az Eötvös Kollégiumban végzett rendkívül sikeres tanulmányok után egy éves ösztöndíjat kap Párizsba. Onnan visszajöve szakít indulásával, mely nagy reménnyel kecsegtetett, s egy-két maradandó eredményt már eddig is hozott: elégeti nyelvészeti céduláit és vidékre vonul tanárnak. Holmi vidéki lapokbeli csatározások után — melyekben szélsőséges antiszemitizmusával, liberalizmusellenességével, demokrácia-tagadásával hívta magára a figyelmet — egy tanáregyleti mozgalom viszi be nevét a nemzeti köztudatba: ő a legharcosabban forradalmár tanár, aki a felsőbbbséggel — minisztériummal és miniszterrel — szemben kiáll a tanárság anyagi és erkölcsi érdekeiért.

E tettének honoráriuma a minisztérium tartós üldözése, mely az ország egyik végéből a másikba dobálja szinte két évente — és a Nyugat táborának, Ady körének érdeklődése. Nagyon felkészült, új hangú és új szempontú irodalmi tanulmányokkal jelentkezett kezdetben a Nyugat hasábjain, majd hamarosan új hangú, egyéni stílusú elbeszéléstílékkel; szépprózájában az expresszionizmus első szálláscsinálója volt, elméleti írásaiban pedig egy új fajta esztétikai és politikai magatartás meghirdetője.

Ez a magatartás — mely kezdetben a magyar radikalizmus táborában hallathatta hangját — a radikálisokkal az első világháború alatt szakításra készíti; egyéni, végtelenségben is összefüggő és értelmes utat jár be, mely a forradalmak alatt a szélső kommunistaságból a szélső ellenforradalmiságba dobálja. Az ellenforradalom kezdeti korszakának eszmei vezére, prófétája lett, akinek gyűjtő hangú előadásai, szellemes és lázító cikkei éppúgy tömeghatást váltottak ki, mint nagy s az ellenforradalom hajnalán megjelenő regénye, *Az elsodort jalu*; a fiatalágnak ekkor nem volt körülrajongottabb és gyűlöltebb vezére, mint ő. Aztán az ellenforradalomból is kiábrándult, megcsömörlött tőle és szembefordult vele; többször próbálta végleg elhagyni az országot, de egy belső parancs mindig visszaszólította; többször megpróbálta felülmúlni *Az elsodort jalu* sikerét, de kudarcot félsikerre, tervet töredékre halmozott csak. Egyénileg fokozatosan és folyamatosan izolálódott a harmincas évek során, míg eszmái egyre jobban elterjedtek. Ebben saját írásai — publicisztikájának, politikai és művészeti pamflettjeinek szakadatlan sora — éppúgy részt vettek, mint volt és nem egyszer azóta vele szembefordult tanítványai, akiknek gondolati kialakulására, szellemi magatartására kitörölhetetlen hatást tett.

* Egy sajtó alatt levő monográfia részlete

Így lehetett Szabó Dezsőből — akit önmagán kívül már életében is kevesen, csak legelvakultabb hívei tartottak a magyar irodalom, különösen a szépirodalom élvonalbeli alakjának — az egyik legnagyobb hatású magyar író; eszméi, gondolatvilága elsősorban tanítványain át máig élnek. Ezért nemcsak érdemes, de fontos is megpróbálni felkutatni azokat a forrásokat, amelyek formálódása idején gondolkozását megtermékenyítették, mert ezeken keresztül azokra az erőkre bukkanunk, amelyek már jóval a fasiszmus, illetve a náciizmus fellépte előtt ezek számára puhították Európa-szerte a talajt.¹

Azok az évek, amelyekben Szabó Dezső gondolatai kifermálódnak, e század első két évtizede, a progresszív és reakciós gondolkodás még soha nem volt méretű mérközésének az ideje: részben a kapitalista társadalom átfejlődése az imperializmus korszakába, részben a tudományos ismeretek hirtelen és minden irányú tizenkilencedik századvégi kiterjeszkedése az új szintézis igényét parancsolólag állította a gondolkodó fők elé; s a burzsoázia hanyatló periódusába lépésének jellemző jelensége, hogy úgyszólván mindazok, akik a polgári gondolkodás talajáról próbálják a világot és új jelenségeit értelmezni, a racionalizmussal, materializmussal és a dialektikával szembefordulva, az irracionálizmus és idealizmus „korszerű” formáival igyekeznek választ adni a kor és a társadalom kérdéseire. Nem véletlen, de rendkívül jellemző, hogy Szabó Dezső úgyszólván első pillanattól fogva elutasítja magától a materializmussal és dialektikát, s kezdettől fogva mindvégig azokkal az irracionalista filozófiai irányzatokkal tart eszmei és érzelmi rokonságot, amelyek ezekkel szemben harcosan lépnek fel — ha magukat, mint ez időben általánosan szokássá válik, éppen a materialista álláspont „megújításának” nevezik is.

Pestre kerülése után az első s legjelentősebb befolyás minden bizonnyal Auguste Comte és tanítványai pozitívizmusa volt. Nemcsak azért, mert ez volt a századvégi polgári gondolkodás egyik legjelentősebb és legnépszerűbb irányzata, amely Renan, Taine-en s a történeti és filológiai pozitívizmus iskoláján keresztül sokszorozta meg kisugárzását a század elején, hanem azért is, mert ekkor ez volt az uralkodó tudományos és filozófiai irányzat a francia egyetemi körökben s az École Normale Supérieure-ben is, melynek már ekkor is és mindvégig komoly befolyása volt a magyar Eötvös Kollégium tudományos és filozófiai állásfoglalásaira vagy divataira. Ehhez hozzátehető még, hogy filozófia-tanára, Alexander Bernát gondolati eklekticizmusa is leginkább a pozitívizmussal rokonszenvez és egyetemi irodalomtörténet-tanára, a korszak egyik legműveltebb és legnépszerűbb egyetemi előadója, Riedl Frigyes is a pozitívista iskola híve; szinte magától értendő, hogy a fiatal Szabó Dezső is a pozitívizmussal ismerkedik meg először és legbehatóbban.

S egyik korai tanulmányában már Comte-ot ismerteti: egy négy évvel korábban megjelent francia mű ürügyét felhasználva, a Huszadik Században 1913-ban kifejti *Auguste Comte esztétikai gondolatait*, illetve ezek alapján azt a meggyőződését, hogy Comte „a most alakuló új kor Szent Ágostonja”, hogy tőle tanulta az individualizmus megvetését, az anarchikus principium elutasítását, az erős szociális diszciplína követelését, mely az új kultúra termőtalaja lesz, s amelynek elsősorban „érzelmi, morális egységet, kell adnia a társadalomnak”. Tőle tanulja azt is, hogy az ő általa értelmezett forradalomnak a múlt, a tradícióra kell támaszkodnia; hogy az eljövendő kor példaképe a középkor katolikus eszméje.

Jellemző, hogy a Comte-i tanokból már ekkor is elsősorban a racionalizmussal szembe fordulókat emeli ki; így igen helyesli Comte vallásalapító próbálkozását, az „Emberiség vallását”, mint az egységet előmozdító és művészet-teremtő lehetőséget. Egyben már ekkor utal arra, hogy Comte esztétikai elveinek legjelentősebb továbbfejlesztője Guyau volt.

¹ Bár talán felesleges külön is kiemelni, de mégsem kerülhetem el annak leszögezését: korántsem tekintem fasisztáknak, vagy akár egészében, vagy zömében reakciósnak azokat a gondolkodókat és művészeket, akik a továbbiakban sorra kerülnek; elsősorban nem is róluk hanem hatásukról, s különösen egyik tanítványukra, Szabó Dezsőre tett hatásukról szólok.

Marie-Jean Guyau, e korán elhunyt, fiatal francia filozófus befolyásolta legmeghatározóbban Szabó Dezső esztétikai gondolkodását, elveit; lényegében az ő nézeteinek parafrázisa, valamelyest a magyar viszonyokra alkalmazása Szabó Dezsőnek két, 1912-ből való felszólalása illetve tanulmánya,² melyben a művészet és társadalom viszonyát vizsgálja. Guyau élete utolsó éveiben írott műveiben (1888-ban halt meg, harmincnégy éves korában) a pozitívizmus tételeit igyekezett a művészetre alkalmazni, ezt egységes esztétikai rendszerré kidolgozni. Egész filozófiai munkássága — mely a francia gondolkodás fejlődésében nem jelentéktelen — mintegy átmenetnek tekinthető a pozitívizmus és a Guyau-val egy időben, de tőle függetlenül működő Nietzsche filozófiája között; különösen etikájában, a tudattalan jelentőségének kiemelésében, vitalizmusra, aktivizmusra való hajlandóságukban rokonok.

M.-J. Guyau két fő esztétikai műve, a *L'art au point de vue sociologique* és a *Les problèmes de l'esthétique contemporaine* egyaránt — részben elméleti síkon, részben konkrét irodalmi példaanyag alapján — azt fejtegetik, hogy a művészi tevékenység szociális funkció, mert az esztétikai élvezet alapja a beleérzés. A művészetnek általában s az irodalomnak különösen szociális tartalma van, tehát a társadalom jelenlegi fejlődési fázisában vallás- és etika-pótló a feladata: épp ezért az író szerepe is mind jobban hasonul a papéhoz („les prêtres d'une religion sociale sans dogme”). Határozottan szembefordul Taine miliő-elméletével: a technika fejlődése következtében Guyau szerint már nem a környezet határozza meg a zsenit, hanem a zseni választja ki a neki szükséges miliőt, s kibontakozva a maga képére alakítja, új társadalmi miliőt teremt. Az igazi író nemcsak a valóságot írja le, hanem a vágyott társadalmat is, amelyet művével előkészíteni hivatott. Így viszonya a társadalomhoz három síkú: egyfelől az adott, valóságos társadalommal áll kapcsolatban, mely meghatározza és részben életre hívja a zsenit, másfelől az ideálisan átalakított társadalommal, melyet elképzelt, s mely lényegében spekuláció a lehetőségek felől, s harmadrenden az átalakuló, új társadalommal, melyet a zseni hívei teremtenek, akik az ő újítását utánozva valósítják meg azt. Ugyanakkor az író — vagy általában a zseni, a tehetség — születésében, meghatározásában a fajji elemet — melynek Taine nagy jelentőséget tulajdonít — jelentéktelennek, mert meghatározhatatlan és bizonytalan valaminek tekintti. Guyau szerint a tartalom és forma a művészetben nem választható el egymástól — éppen ezért határozottan elítéli a l'art pour l'art elméletét és gyakorlatát egyaránt. A realizmus mellett tör lándzsát, de a fikció létjogosultságát csak abban az esetben ismeri el, ha szimbolikus tartalmú; szembefordul a naturalizmussal, melyet legszívesebben csak trivializmusnak nevez, és elkerülésére ma már eléggé nevetségesnek ható tanácsokat is ad. A szépséget nem az egyszerűvel, hanem a leegyszerűsített összetettséggel (le complexe simplifié) azonosítja, és igen érdekesen és helyesen fejtegeti, hogy a leírás általában, s a tájleírás különösen csak a bele-vitt emberi tartalom következtében válik érdekessé.

E rendszerben materialista és idealista elemek keverednek; érthető, ha Szabó Dezsőre éppen egy ilyen keverékideológia tette a legerősebb hatást. Különösen hatott rá ez azért, mert egy nagy belső vágyának az elméleti megalapozását, összegezését lelhetette benne, ami Nietzsche nézeteivel is összevágott, illetve mintegy annak kiindulópontja volt: az irodalmi tevékenység önmagán túl mutató igazolását, az írónak pappá, vátesszé, prófétává emelését — illetve az erre való lehetőséget; amellet azt a — minden értelmiségire, különösen íróra — vonzó koncepciót, mely még az enciklopedisták fegyvertárából került a pozitívizmuséba, hogy bár az anyagi tények a lelki jelenségek kiváltói, de „a lelki tények függetlenekké lehetnek anyagi okaiktól s új történelmi tényeket idézhetnek elő”.

Ezért halad *Az irodalom, mint társadalmi funkció* c. tanulmányában főként Guyau elméletének vonalán. Első mondatában elutasítja a történelmi materializmust, amelyet „épp oly tudományellenes vonásnak látunk, mint a történelmi idealizmust”. S miután Guyau

² Vité az irodalom és társadalom viszonyáról, HSz 1912. II. 317—9. és *Az irodalom, mint társadalmi funkció*, Ny. 1912. I. 755—763.

nézeteit parafrázálta az irodalom társadalmi funkció voltáról (mely az író és az olvasó kölcsönös beleérző, átélő képességén alapul s „mintegy magáragondolása, tudata a történelmi, társadalmi életnek”), társadalmi hatását kettősnek látja: egyfelől forradalmi, mert tudatosítja a hiányokat, felkelti az újra való vágyat; másfelől viszont konzervatív, mert a közönség ragaszkodik a már kialakult, elfogadott típusokhoz, s azok egy elmaradott tudatot állandósítanak, rögzítenek. Az utóbbi legjobb példáját éppen a magyar középosztály szerepében látja: elsősorban az irodalom tehet róla véleménye szerint, hogy a középosztály társadalmi tudata körülbelül ott áll a huszadik század első tizedében, ahol a múlt század harmincas éveinek francia burzsoájié.

A művészet társadalomba-gyökerezettségének műfaji következményei is vannak: „Csak az a műfaj adhat állandó becsű remeket, amelynek tárgyát élő gyökerek kötik a kor társadalmi életéhez.” Ezért reménytelen kísérlet a műballada, a modern eposz megteremtése, ezért virágzik a társadalmi regény, s ezért haldoklik a történelmi dráma és a regény. Az esztétikai hatás kérdésében élesen a kanti felfogással szemben foglal állást: „minél alacsonyabb fokán áll a műélvező a műveltségnek, esztétikai érzésében annál több a praktikum, a mű hatása annál inkább az élet, az átélt élet valóságait teszi ki.” S ettől a hatástól megkülönbözteti azt az intellektuális örömet, „midőn a mű külön esztétikai rá gondolással szerez élvezetet”. Mindezek alapján általánosságban megállapítja:

„Azt hiszem, csak az olyan irodalmi alkotásnak van gyökere az időben, melynél mind a három kérdésre: az egyéni, a speciálisan irodalmi és a szociális kérdésekre — találunk pozitív megállapításokat. Ez a három dolog az, ami az író művésszé, a művet művészetté, a művészetet életté: nélkülözhetetlen magasabb szociális életté teszi.”

Ez az álláspont nemcsak azért jelentős, mert a magyar esztétikai gondolkodásba új szint hozott; egy olyan árnyalatot, mely minden idealizmusa mellett is az érdeklődést az irodalmi alkotás társadalmi jelentőségére irányítja, ebből alkot ítéleti elvet; hanem azért is, mert az elmélet majd az író is a legerősebben befolyásolni fogja, ennek az elméletnek saját maga által interpretált normái szerint igyekszik kialakítani saját művészetét. Guyau tételeit szinte maradéktalanul megtaláljuk ezekben a tézisekben; de jellemző, hogy egyetlen tétel van, amelyről tudomást sem vesz: éppen az, amelyben Guyau Taine faji koncepciójával s a fajnak a művészetre gyakorolt hatásával szegül szembe. Ez már akkor sem illet bele a Guyau mellett Nietzsche felnövő s talán már Gobineaut is ismerő, Taine meg Barrès műveiben és gondolatkörében biztosan otthonos esztéta elképzeléseibe; s rövidesen ez lesz az a vonás, amelynek kidolgozásával „gazdagítja” — lényegében pozitivistá alapú — esztétikai koncepcióját.

Ez a pozitivistáktól kialakított esztétika különben jó példája annak is, hogy az idealizmus és a materializmus vegyítése feltétlenül az idealizmus erősödéséhez vezet. Értekezésében Szabó Dezső társadalmi okokra, mozgatókra vezeti vissza az irodalom fejlődésének, változásának indítékait; de mert a történelmi materializmust „tudományellenes elvonásként” elutasítja magától, s ezzel együtt elutasítja az osztályok, az osztályharc gondolatát és ennek a művészetekre tett befolyását is, ez a társadalmi indíték testetlenné válik, s lényegében metafizikussá lesz. Ez lépten-nyomon kiérzik tanulmányaiból (s éppen az osztályharc valóságának pótlására lesz szüksége egyre fokozottabb mértékben a faji mítosz „materiális” momentumára): sőt hamarosan arra is rákényszerül, hogy az igenelt társadalmi valóságot valami „általánosabbal”: a korszellemmel helyettesítse. A fiatal Zola c. tanulmányában így ír: „A testből-lélekből kinövő valóság pedig az, hogy csak a századok akarnak, az egyén már csak egy meginnervált gesztusa ennek az akaratnak. Itt is ismétlem, hogy a zseni az egyénnek lehető megszűnése. A zseni lényege éppen az, hogy majdnem minden egyénbe halótlól szabadon ezt az egyetemes akaratot engedti tetteibe magát át.”³

³ Ny. 1914. I. 433—437.

Itt látszik meg legvilágosabban, hogyan mehet át — szinte természetes és ösztönös módon — a pozitívizmus a szellemtörténetbe; hogyan lesz a materializmussal kacérkodó idealizmusból tiszta, metafizikus idealizmus; hogyan lesz a nem sokkal korábbi véleménye szerint még ösztönösen demokrata zseniből nem a nép, hanem a korszellem kifejezője — s ha a korszellem éppen antidemokratikus lenne, a zseninek is szükségképpen azzá kell válnia.

Guyau és Nietzsche körülbelül egyidőben éltek, s Nietzsche ismerte is Guyau műveit; bizonyos érintkezési pontok a kettő között világosan felismerhetők, csak míg Guyau a kollektívizmus irányában próbálta elmélete és esztétikája kereteit tágítani, Nietzsche az individualizmus irányában haladt tovább — egészen az abszurdumig.

Guyau mellett a pozitívizmusnak egyéni, ma már elméleteivel rendkívül furcsán ható szociológus-továbbfejlesztője: Gabriel Tarde is komoly befolyással lehetett rá. Ő maga egy helyütt említi, hogy Tarde-ről tanulmányt készül írni;⁴ ez valószínűleg sohasem készült el, de Tarde műveit minden bizonnyal alaposan ismerte.

Gabriel Tarde, aki 1904-ben halt meg mint az Institut de France nagyrabecsült tagja és a Collège de France ünnepelt tanára, ez idő tájt volt hírneve és sikere csúcán; mint kriminológus kezdte, s valószínűleg ezen a téren volt a legjelentősebb a munkássága; a bűnözés szociológiája vezette át a szociológia általános vizsgálatához s Comte és Taine meg Spencer tanainak egyeztetésével, Hegel dialektikájának bizonyos elemeit felhasználva és Cournot valószínűség-számítási módszerének (melyet az társadalmi jelenségekre is megpróbált alkalmazni) részbeni felhasználásával alkotta meg a maga elméletét, melynek legalaposabb kifejtése a *Les lois de l'imitation* c. művében található. Nézeteinek sarokpontja — mint fő műve címe is mutatja — az utánzás gondolata: a civilizáció szerinte lényegében az utánzás eredménye, s a társadalmi mozgás alapja az egyéni invenció és a társadalmi imitáció dialektikája. A nagy egyéniség, a zseni az újító, akinek a felfedezését a minden újságra szomjas arisztokrácia teszi magáévá először, s onnan terjed el a szélesebb rétegekbe utánzás formájában.

Tarde nézeteinek egykorú nemzetközi népszerűségére nemcsak Vámbéry Rusztem 1904-ben a Huszadik Század könyvtárában róla megjelent tanulmánya jellemző, de az a tény is, hogy azzal szinte egy időben már Amerikában is disszertációs téma;⁵ népszerűségéhez nyilván hozzájárult az is, hogy elmélete bizonyos pontokon érintkezik nemcsak Taine filozófiai műveivel, de William James pragmatizmusával is.

Szabó Dezső elsajátítási módszerére igen jellemző, hogy Tarde rendszeréből az alapvető elméletet minden bizonnyal elutasította magától, legalábbis írásaiban annak akár áttételes kifejtését sem találja; bár nem lehetetlen, hogy ezek az elvek működtek benne abban az időben, amikor közvetlen politikai hatást próbál elérni, s állandóan igyekszik olyan tábort maga köré toborozni, mely eszméit ismételve terjeszti el egyre szélesebb körökben. De kétségtelenül Tarde-től származik az a — gondolkodását mindvégig meghatározó — nézete, hogy az ember nemcsak társas, de „társult lény”, akit csak társadalmi összefüggésében lehet szemlélni, mert másképpen nem is jelenhet meg; tőle tanulja az erős szociális diszciplinának dogmává fejlesztését csakúgy, mint az ellentétek azonosságának gondolatát, melyet — akárcsak Tarde — szofisztikusan is hajlandó vitáiban kihasználni.

De legnagyobb jelentőségű számára Tardenak az a nézete lehetett — mellyel Taine fajfogalmát fejlesztette tovább — hogy nem a faj teremti a maga civilizációját, hanem a zseni által megalkotott civilizáció teremti meg a faj sajátos arculatát, s így a különböző fajok együttesen munkálkodnak a végső társadalmi egység létrehozásán. S ezzel párhuzamosan az a tudományosnak tűnő nézete, hogy a társas állapot hasonlít a hipnózishoz, melyben az erős egyéniség, a vezér a hipnotizőr szerepét tölti be, így tehát a tömeg annyit ér, mint a vezére; Tarde tudatosíthatta benne a sajtó rendkívüli jelentőségét mint a nemzeti közvélemény formálóját

⁴ Spanyol dolgok, Ny. 1911. II. 949.

⁵ M. M. DAVIS JR.: Gabriel Tarde, An Essay in Sociological Theory, New York 1906.

s a publicisztika jelentőségét: az igazi jó publicisztika Tarde szerint rendkívül széles körben teszi lehetővé az azonos idejű utánzást s így a nemzeti, vagy faji azonosság kialakulását. S kétségtelenül Tarde adott elvi, eszmei tartalmat későbbi köz- és szépirói gyakorlatához azzal a véleményével, hogy az önisméltés, az egyetlen gondolat vagy művészi motívum fáradhatatlan újra-fogalmazása nemcsak az utánzás számára puhítja a talajt, de a szeretetnek is a legfőbb kifejezése.

Tarde-nak ezek a nézetei találtak minden bizonyonnyal rokonszenvező visszhangra Szabó Dezső elméjében, ezeket az elemeket tudta átvenni tőle s beleilleszteni a maga gondolkodásának építőkövei közé, mellyel éppen alaptendenciájában találkozott: akárcsak Guyau, Tarde is (s ebben mindketten rokonok Nietzschével) a környezet — vagy modernebb és pontosabb terminussal élve: a gazdasági és társadalmi meghatározó mozzanatok — alakító befolyásával szemben (amely a pozitívizmusnak ha sokszor külsőlegesen és mechanikusan felfogott és alkalmazott, de egyik legegészségesebb és legfejődőképesebb gondolata volt), az egyénnek az akarat és értelem által a környezetre gyakorolt alakító hatását emelik ki, tehát minden individualizmus-ellenes kitérésük ellenére lényegében az egyéniség szerepét helyezik a társadalmi mozzanatok és tényezők fölé.

Már eddig is lépten-nyomon Nietzsche nevébe ütköztünk. De nem is lehet másképp: a század elején bárhol fogjunk is hozzá az irodalom vizsgálatához, Nietzsche neve menthetetlenül előbukkan. Szabó Dezső vallomásából is tudjuk, milyen jelentőségű volt Nietzsche fiatalkori olvasmányai közt⁶ világnézete kialakulásának döntő periódusában; a Nietzsche-i individualista übermensch-teóriával a maga expresszív-lirikus módján elméletileg is megpróbál megküzdeni egyik írásában⁷. Mindebben megint nem áll egyedül: közismert, hogy Nietzsche, a századvégi irracionizmus és antidemokratizmus legmarkánsabb és gondolatilag is legigényesebb, a kifejezés művészi formájában is legnagyobb erejű képviselője, a századforduló táján Európa-szerte s a tízes évek elejére Magyarországon is divattá lett értelmiségi körökben; Gide-től D. H. Lawrence-en át Arcübasevig, d'Annunziótól Adyig szinte senki sincs, aki hatása alól ki tudta volna vonni magát, vagy vele kapcsolatosan ne kényszerült volna — legálább önmaga előtt — állást foglalni. S Nietzsche — mint már eddig is láthattuk, s a továbbiakban is látni fogjuk — nem volt az egyedüli, aki ebbe az irányba hatott.

A polgári értelmiségnek az a szinte töretlen lelkesedése, amely 1848-ig Európa-szerte fennen lobogott, s amely a francia forradalom eszméihez való feltétlen hűséget — ezen belül a rációhoz és a demokráciához való hűséget — jelentette, ettől kezdve lelohad, s a Commune ijedsége után sokfelé és széles körökben visszajára fordul. A proletariátus hatalmának ijesztő árnyéka borul a polgári demokratikus eszményekre, a racionalizmus egét pedig a megszülető és gyorsan izmosodó imperializmus irracionálisnak tetsző s polgári állásponttól csak irracionálisan magyarázható jelenségei sötétítik el az értelmiség előtt, mely ha szinte kizárólag polgári is, de egyaránt őrlődik a feltörő új osztály potenciális súlya és a hatalmában megszilárdult nagyburzsoázia nyomása alatt. Kevesen tudnak határozottan és nyíltan az egyik vagy a másik szolgálatába szegődni; az általános megoldás a kettő közötti ingadozás — a mindkettővel való szembefordulás. Ugyanakkor a természettudományok és a technika ugrásszerűen haladnak előre; a tudományos emélet és gyakorlat sorra döntőgeti mindazokat a tételeket, amelyek addig axióma-szerű örökérvénnyel látszottak bírni. S a társadalmi tudományok terén hasonló fejlődés megy végbe: a tények tudományos vizsgálata nemcsak a történelem, de a vallások s az erkölcs dogmáit is alapjaiban támadja meg, illetve relativizálja. Már ennek a kifejezése a pozitívizmus kétarcúsága is: egyfelől az adatok és kísérletek, a materiális tények fetiszizálása,

⁶ Kéziratos önéletrajzában számol be arról, hogy elsőéves egyetemista korában mily nagy hatással volt rá Nietzsche, akit többször is végigolvasott.

⁷ Morál, Ny, 1913. II. 289—291.

másfelől az állandó kacérkodás a metafizikával és irracionálissal: a mítosz felé fordulás és az új vallás keresése. Mindennek együttes eredménye a szinte egész Európában divattá váló „fin de siècle” hangulat, az azt jellemző nihilizmus, minden addig tisztelt érték tagadása, mely a századforduló táján az értelmiségi fiataliságon erőt vesz, s amelynek talajáról — és Comte, Renan, Taine tiszteletétől — indul el Charles Maurras éppúgy, mint Szabó Dezső.

Nietzsche hatása azért válhatott oly egyetemessé Európában éppen a század végén és a század fordulóján, mert ezt az életérzést szálaltatta meg nemcsak igen művészi és esztétikailag élvezetes formában, hanem nagy gondolati tisztasággal és végletességgel, s egyben úgy, hogy éppen ezt a dekadens lelkiállapotot tette meg egy epigrammatikus-misztikus formában hirdett új kibontakozás, új reneszánsz alapjává. Ezáltal lehetőség nyílt arra, hogy e lelkiállapot leküzdése nélkül, sőt kultiválásával lendüljön át az értelmiség nem egy képviselője a „vég” sejtéséből a „kezdet” érzéséhez; ahhoz a szubjektív meggyőződéshez, hogy éppen ebből a dekadens, kiábrándult lelkiállapotból s annak a végletessé fejlesztéséből nyílik az út egy új, teljesebb és pozitívabb töltésű lelkiállapot felé. (Ugyanebbe az irányba mutatott már a századvégi, határozottan reakciós tendenciájú francia romantika, pl. egy Barbey d'Aurévilly művésze; ezt fogalmazza át korszerűbbre a Nietzschével egy időben jelentkező Barrès-hatás is. A „culte du Moi” lényegében egy olyan pszichotechnika propagálását célozta, amely a dekadens életérzést paroxizmusig fokozva azt pozitív erővé, új energiává változtatja át.)

Szövegszerű egyezéseket, közvetlen átvételeket aligha találhatni Szabó Dezső és Nietzsche művei között; a hatásnak ebben a nyers, elsődleges formájában aligha volt hatása rá. Viszont annál erősebb volt Nietzsche hatása életlátására, magatartására, világnézeti és esztétikai elvei kialakítására, sőt nem kis mértékben stílusára is, s ez a hatás mindvégig, mondhatni egész életén át működött — évtizedekkel azután is, hogy — mint ő maga beszámol róla — elvben szembefordult Nietzsche tanításának leginkább individualista vonásaival.

Ő maga is elmondotta fiatalságáról, hogyan jutott el a romantikus rajongástól a mindent átélő, mindent megértő szkeptikus racionalizmusig, s hogyan űrlt ki, vált tartalmatlanná ez a magatartás a számára; ekkor talált Nietzschére, annak éles racionalizmus-ellenességére, az őszön ésszel szembeni felsőbbrendűsége hirdetőjére (ami megint, mint már említettük, szervesen fejlesztette tovább az addig csak Comte—Guyau alapján álló esztétikai-filozófiai meggyőződését); ebben az elméletben mintegy saját lappangó hajlamai nyílt és végtelen kimondását, még fel sem ismert gondolati rendszerének megfogalmazását találta meg. Eszmeileg ebben a körben otthon érezte magát, s attól többé nem is válik el.

Saját érzései megfogalmazásaként olvasta Nietzsche sorait, amelyekben a német műveltséggel szemben a francia kultúra magasabbrendűségét hirdeti; Nietzsche haragja a „Bildungsphilister” ellen nála a filozopterség elleni dühhé torzult, s a német filozófusköltő saját lelkében dúló harcoktól izzó sorai a jövőteremtő művész és a múltbanéző tudós feloldhatatlan ellentétéről Szabó Dezső belső kettőssége számára is kulcsot adott; az adhatta kezébe a gyufát, mely a finnugor cédulák máglyáját felgyújtotta. De Nietzschében találta meg saját nő-felfogásának (az érzékiség megtestesítője és a család és faj fenntartásának eszköze) előképét csakúgy, mint ahogy az engadini remete tanítása szólal meg majd novellák, regények során át a test és lélek, a táplálék és lelkiállapot kölcsönös determináltságának, a testi momentumok lélek-alakító hatásának kiemelésében.

S ami ennél sokkal fontosabb: Zarathustra modernné formálója tanította meg arra, hogy csak nagy elfogultság képes nagy tettet létrehozni (amit haláláig nem szűnik meg hangoztatni), ő tanította arra, hogy a mindennapi élet kisszerűségével szemben keresse a múltban, teremtsen a jövőben a monumentalitást.

De a Nietzschei tanításoknak Szabó Dezső emberi magatartására, hivatástudatára legalább akkora, ha nem nagyobb hatása volt, mint a műveiben megjelenő eszmevilágra. Vele született feltűnésvágya, uralkodásra való hajlama, sokrétű tehetsége, egyéni csillogása, a családban élő kisúri gőg, az anya egzaltált lelkéből beléoltódott kiválásra-kötelezettség,

megváltói hivatás mind szinte gerincet, töltést kapott, amikor megismerkedett az Übermensch fogalmával és az ezzel szorosan összefonódó fajelmélettel. Saját legbelsőbb hajlamait fejezte ki Zarathustra, amikor azt tanulta tőle, hogy Übermensch-nek lenni akarát dolga, hogy fel kell szabadulni a kereszténység morális kötöttségei alól az ember kiteljesedéseért, hogy a nagy ember az emberiség virága, melynek létrehozásán századok munkálkodnak s a zseni a legteljesebb kifejezése; hogy az Übermensch kötelessége szembefordulni a közvéleménnyel, a csorda-emberekkel; hogy a „Selbstbestimmung des Willens”-en keresztül az egyéniség jogait kell a közösséggel szemben érvényesíteni, s az igazi szabadság a társadalom erkölcsétől való szabadulást jelenti, a szabadulást a keresztényi engedelmességtől a felsőbbrendűekhez méltó parancsolásért. Minden bizonnyal magára ismert a zseni nietzschei koncepciójában, aki egyszerre filozófus, művész és vátesz és saját alakját ennek mintájára igyekezett állandóan megformálni; saját kamasz-vágyai, Napóleonnal testet öltő cezarisztikus nosztalgiái kaptak új lángot, amikor Nietzsche-nél azt olvasta, hogy a művészet legfelsőbb foka az emberek formálása, s a filozófus-művész elsőrendű kötelessége a történelem alakítása saját zsenije törvényei szerint; hogy az igazság beteljesítésére irányuló akarát egyet jelent a hatalom vágyával, követelesével.

Számára valóban a szó legteljesebb értelmében „Umwertung aller Werte” volt a Nietzsche tanaival való megismerkedés; de nemcsak azért fogadta be ezeket lelkesen, mert saját lelki habitusának mindez mélyen megfelelt, hanem azért is mert azok az eszmei-műveltségi gyökerek, amelyeket az Eötvös kollégiumi francia nevelés oltott belé, a renani szkepticizmusba és arisztokratizmusba nyúltak, s tápláló nedveinek nagy részét Taine tanaiból és tudományos magatartásából kapták.

A renani szkepticizmus kétfelé vezető útra mutatott: egyrészt a progresszió iránti szkepszis felé, aminek Renan legnagyobb képviselője volt, s akitől az út egyenesen megy Bourget-n és Barrès-en át Maurrasig; másfelől a múltat vonatkozó szkepszis felé, mely a progressziót egyenesen igényli, s amely egy Anatole France, egy Romain Rolland útjának első mérföldjeit jelzi. (Nem véletlen, hogy Szabó Dezső France progresszióba ötvözőtt szkepticizmusát egy rövid, korai periódusától eltekintve, többször is igen élesen elutasította.) Tulajdonképpen Taine-nél kezdődik — még a racionalizmusba ágyazottan, tehát csak félenken és általánosán — a faj-fogalom tudományos kritériumaként való használata. Persze a történetileg kialakuló fajnak és a milliók mint az alkotó egyén meghatározóinak bevonulása a tudományos vizsgálódásba könnyen és simán elvezethetett volna a materialista módszer alkalmazásával a társadalom osztályszempontú vizsgálatához is, ha a progresszió igenlésével s így az osztályszempontok elfogadásával jár együtt; de mivel a burzsoáziának ekkor már minden érdeke az ellen szólt, hogy a tudományos vizsgálat valóban materialis alapokra helyeződjék, természetes, hogy tudományban és művészetben a faj fogalma, elmélete és hatása kerül előtérbe, szinte minden mást elnyomva, elsősorban éppen az osztályszempontokat küszöbölve ki.

Mint tudjuk, a modern fajelméletnek ősapja a francia Gobineau gróf volt. S az egész elmélet születésének alapokai politikai: Arthur de Gobineau a forradalom és a demokrácia ellen harcolt a maga elméletével, az arisztokrácia jogaiért; de mert történetileg már Franciaországban az arisztokrácia hatalmának restaurálása a múlt század ötvenes éveiben lehetetlen, egész elméletét és történet-szemléletét mélyes pessimizmus hatja át. Gobineau-nak Franciaországban követője alig akad, legnagyobb hatása Németországban lett; H. St. Chamberlain „fejlesztette” a modern kor igényei szerint tovább, hántotta le róla a feudális restauráció jegyeit és alkalmazta az imperialista burzsoázia igényeihez. Chamberlaintól aztán egyenes az út Rosenberghez és Hitlerhez, tőlük meg a nácizmus kelet-európai hatalmi tébolyultjaihoz és élelmes vámszedőihez.

De ha a faji gondolat olyan kivirágzást, ideológiai és materiális pusztítást nem ért is el Franciaországban, mint Németországban, a francia értelmiség sem maradt tőle érintetlen. Maurice Barrès, akinek írói tekintélye és politikai befolyása egyaránt a huszadik század első

tizedében van zenitjén — tehát éppen akkor, amikor Szabó Dezsőnek a francia szellemi étellel való kapcsolata a legintenzívebb — erős hatása alá került.

Tárgyi bizonyítékunk nincs, vagy alig van arra, hogy miben s mennyiben hatott Barrès, a művész és a politikai agitátor Szabó Dezsőre. Mégis: Jérôme Tharaud Eötvös kollégiumi tanársága, Barrès nagy franciaországi jelentősége és divata a nacionalista és klerikális körökben — éppen abban a szellemi környezetben, mely a Párizst látogató Szabó Dezsőre is a leg-erősebb hatással volt — egyaránt joggal engedik feltételezni, hogy a székelyudvarhelyi tanár jól ismerte a francia mester gondolatait és műveit. S ha közvetlen, vallomásszerű bizonyítékunk nincs is, ha nem is tudnánk mondatot vagy motívumot kimutatni, amely közvetlenül került át Barrès valamelyik írásából Szabó Dezsőébe — az egész életmű, életlátás és a stílus-törekvés hasonlóságai szinte kétségtelenné teszik a közvetlen és erős egymásba kapcsolódást.

Barrès, mint a demokrácia ellensége lépett a nyilvánosság elé (már egészen fiatalon boulangista agitátor, majd képviselő), s egész pályáján a demokrácia és végelemzésben a racionalizmus ellensége volt. Irodalmi alkotásait általánosan jellemzi, hogy elvont eszmék, tézisek propagatív illusztrációiként születtek; ez az idő folyamán egyre fokozódott, ami művészete színvonalának hanyatlását is maga után vonta. Taine és Renan mellett elsősorban a német írók és ideológusok hatottak rá. A szocializmus merev elutasítása és vonzódása a ceszarizmus-hoz; a „culte du Moi” (melyet nem annyira „énkultusznak”, mint inkább „a személyiség kultuszának” fordíthatnánk), mely az egyéniség végtelen, akár a közösség kárára való kifejezésének a tanítása, s amely már a *Déracinés*-ban összeölelkezik a faj egzaltálásával, az egyén faji meghatározottsága és faj-alá-rendeltségének a hirdetésével (ez később, különösen a *Bastions de l'Est*-ben a faji mitológia egyre nagyobb kiterjedéséig fokozódik); az egyéniség és a faj kultuszának a találkozása az energia-kultuszban, mely ilyen társulásban menthetetlenül a vezér igényét támasztja föl. Már nála is megjelenik az etikai szempontok politikára alkalmazásának elutasítása (amit részletesebben a pragmatizmus fejt ki), az egyetlen szempont jogosítása, minden más ítélet intoleráns elutasítása. S íróilag: a Hugo-i zengzetesség, pátosz, a numerikus próza iránti előszeretett találkozása a barokkos zsúfoltsággal, az egzaltált érzésekkel, már-már az expresszionizmus előfutárjaként megjelenő stiláris túlfeszítettséggel. S a személyiség, az energia kultuszával különös házasságban megjelenik nála a halál, a halottak kultusza is, mint a nacionalizmus, a fajelmélet elkerülhetetlen velejárója. Mindez, mutatis mutandis, megvan Szabó Dezsőnél, akinél e tendenciákat erősíti a Nietzsche-hatás, mely ugyanebben az irányban halad. Az egyéniség és a nemzeti energia barrèsi kultusza könnyen kapcsolódik a nietzschei akarat-kultuszba és fajelméletbe, valamint az antiszemitizmusba. Barrès szinte lépcsőfok Nietzsche felé, mert racionális köntösben adja elő tanításai irracionális lényegét, s ezzel elősegíti, hogy az olvasó utána könnyebben fogadja magába Nietzsche epigrammatikus tömörséggel, jóslatszerű homályossággal fogalmazott tanításait, melyek lényegesen túlmennek mindazon, amit Barrès elmondani képes volt. S Barrès és Nietzsche műveiben közös (ha ugyan nem Nietzsche-től származó Barrèsnél is) az ösztönök felszabadításának tana — egy olyan tétel (mint az előbb említettek közül is nem egy), mely a szépiró Szabó Dezső munkásságában kap sokrétű és félreérthetetlen visszhangot.

Fajelmélet — mondtuk Nietzsche kapcsán, s a fajelmélet jelenik meg Barrèsnél; a fajelmélet erős befolyását lépten-nyomon kimutathatjuk Szabó Dezső írásaiban, gondolataiban. Elsősorban Nietzsche hatásának, ekkori divatának tudható be, hogy a századelő magyar politikai és esztétikai gondolkodásában a faj fogalma rendkívüli jelentőségű volt: Cholnokytól Adyig, Ignotustól Szabó Dezsőig mindenki szívesen használta — de keveseknél állt össze oly rendszeres eszmei alappá, mint éppen az utóbbinál. A faj gondolata, fogalma ekkor divatos volt — s mint divatos fogalmakkal ez általában történni szokott, szinte ahányan használták, annyi félét értettek alatta.

Az elméletté összeálló faji koncepció lényegében természetesen mindenütt közös, s közösök az alapok is: a kultúrpresszimizmus, mely a faj igazi kiteljesedését kénytelen a törté-

nelem előtti időkben látni s a történelmi korokban csak a faj degenerálódásának, hanyatlásának, veszélyeztetettségének tanúja — kivéve azt az egy személyt, aki a faj prófétájának csapott fel, s aki természetesen a faj kiteljesedésének újkori reinkarnációja. Ebből a történelmi pesszimizmusból származik minden fajelmélet defetizmusa s ezzel szembeszegülő agresszív protekcionizmusa: a veszélyeztetett fajt mindegyik különböző rendszabályokkal akarja megvédeni a többi fajokkal szemben. Mindez már Gobineau-nál megjelenik s minden rendszeres fajkonceptiót végig kísér. Mégis, a huszadik század elejei fajelméletek között kell és lehet bizonyos mértékig különbséget tenni: mert míg egyfelől a Gobineau-iskola áltudományos, álbíológiai érveléssel, látszólag Darwin evolúciós tanának „továbbfejlesztésével” igyekezett saját fantazmagóriáit alátámasztani, s ez a koncepció bontakozott ki H. St. Chamberlainen át a náciizmus elméletéig és gyakorlatáig — addig Nietzsche faj-fogalma lényegében sosem lépett túl a romantikus-mitikus és sokszor behelyettesíthető — nála is, de követői egy részénél méginkább — a nép- vagy a történelmi nemzet-fogalommal.

Bár a gyökerek azonosak, s hatásuk is sokszor hasonló, mégis fontos ez a megkülönböztetés, mert a végeredménye legtöbbször nagyon is eltérő lett a kétféle faj-felfogásnak: világhatalmi méretekben Hitler és Mussolini gyakorlata mutatja a kettő közötti különbséget. Egyikük fasizmusához sem férhet kétség; de míg Hitler áltudományos, álbíológiai elméletek alapján jutott el a népirtásig, termékenységszabályozásig stb., addig Mussolinit a latin fajról szóló lendületes tirádái a fajpusztítás gyakorlatáig sosem ragadták (Abessziniát kivéve, ahol azonban nem is próbálta fajelméletekkel álcázni nyílt imperialista céljait).

Ennek a nietzschei „poétikus” fajelméletnek egy sajátos változata Barrèsé is, akinél az elmélet inkább protekcionista oldalával jelenik meg: mint Franciaországot az agresszív német imperializmus ellen Elzász-Lotharingiában, úgy a fajt is védeni kell az ellene támadó idegen fajokkal (elsősorban a germánnal és a zsidóval) szemben. Szabó Dezsőnek a faji kérdésben elfoglalt magatartása elsősorban ide kapcsolódik. Curtius igen finoman elemezte Barrèsről szóló könyvében⁸ hogy Barrès fajteóriája és végletes nacionalizmusa a „rentier” francia kispolgár ideológiájának szisztematizálása és abszolutizálása; ha Szabó Dezsőnél hasonló eredményre bukkanunk, akkor hasonló okokat is tételezhetünk fel.

Ha nem is döntő, de nem jelentéktelen, hogy Szabó Dezső is elsősorban védekező álláspontból veti fel a faji kérdést: a zsidósággal szemben, amikor a zsidóságot és a kapitalizmust azonosítja; majd a germán „fajjal” szemben, amikor a sváb „faji előretörésben” megnyilvánuló német imperializmus ellen próbál védekezni. A faji gondolatot el soha nem ejti, de a század második tizedében működésében erősen visszaszorul — éppen akkor, amikor a hivatalos hatalmi politika az első világháború idején a faji gondolatot is saját agresszivitása szolgálatába igyekszik állítani a környező s az országban élő más népek ellen. Faji elméletei a forradalmak második szakaszában élednek újjá s többé el sem hagyják, hogy ennek érdekében hirdesse az osztályokra nem tekintő, faji „magyar szocializmust” — hol a „zsidó imperializmustól” megtisztítandó magyar forradalom ellen, hol a germán imperializmus faltörő kosa, a náciizmus ellen, de vele lényegileg azonos elméleti alapokról.

Nincs döntő ellentét a fajelmélet védekező és támadó magatartása között. A fajelmélet, a fajmítosz mindenféle formájában azt a célt szolgálja, hogy elterelje a figyelmet a konkrét osztályviszonyokról és a materiális helyzetről, s azt valami irracionálissal, metafizikussal helyettesítse be; különben is könnyű és természetes az átmenet az egyik állásponttól a másikra, amint erre az elmélet szüksége vagy a gyakorlat kívánalmi indítást adnak. Mégis, erre az árnyalati különbségre is figyelniünk kell, mert éppen ez tette lehetővé, hogy ha felemásan és zavarosan, önellentmondásokkal teltlen és hatékonyságában sokfelől nyírbáltan is, de Szabó

⁸ E. R. CURTIUS: Maurice Barrès und die geistigen Grundlagen des französischen Nationalismus, Bonn, 1912. 217—8.

Dezső fajszeretete, a faji önvédelemre felhívó filippikái részben pozitív hatásúak is voltak: a harmincas években, amikor egy valóban erős és hatalmas imperializmus fenyegette a magyarságot, Szabó Dezső maró kritikája, élesen németellenes faji álláspontja bizonyos mértékig ellensúlyozni tudta a vonzókörébe került értelmiségi fiataloknál az iskola, a sajtó és a családi környezet agresszívebben fasiszta teóriáit és németimádatát.

E hatáshoz nagymértékben hozzájárult az is, hogy a fajelméletekkel feltétlenül és szükségképpen együttjáró arisztokratizmust Szabó Dezső visszafordította és népmfioszt csinált belőle: valójában megelőzve Chamberlain-Rosenbergéket (akik a paraszti „fajtisztaság” hírdetésénél a „Heimatkunst” eszmei és művészi előzményeihez nyúlnak vissza), érzelmileg a szülői ház és a kolozsvári kollégium arisztokrácia-ellenességétől, romantikus népszerűtetéstől indítva s részben Barrés Lotharingia-kultuszát példaképként felhasználva helyezi faji ideálját a parasztságba. A parasztsághoz való konkrét viszonyát szépirodalmi művei jobban tükrözik, mint elméleti írásai; de minden olvasója tudja, hogy paraszt-képe mennyire elvont és mitizált, s hogy a fajteória arisztokratikus igénye még így, népivé formálva is megnyilatkozik, elsősorban éppen 1919 előtti műveiben: a faj igazi kifejezője, értékei letéteményese a magyar paraszt, de a legigazibb faj legigazibb kifejezője, a parasztság arisztokráciája a székelység, illetve erdélyi magyarság. Csak mellékesen jegyzem meg: ez a népivé fordult faji idealizmus sem teljesen eredeti: tulajdonképpen magyarra és aktuálisra fordítása ez a „barbárság újjászületéséről” szóló nietzschei tannak — összeházasítva a barrési határvidék-mítosszal, aki a fenyegetettségéből teremtett magának faji felsőbbrendűségi tudatot.

A pozitívizmus felől indult el, esztétikájában a pozitívizmus tanításait mindvégig nagy becsben tartotta, de kialakulása során a fajelméletet tette tanításai gerincévé — olyan elméletet, mely minden pozitív tudományosságnak természeténél és lényegénél fogva ellentmond, mely megköveteli, szinte magától szüli és a maga körébe vonzza az intuitív és misztikus módszereket és megoldásokat. Szabó Dezső egész életművét átfonja a racionális és irracionális emekettössége, folyamatos egymás mellett élése, hol az egyiknek, hol a másiknak előtérbe kerülése.

Szabó Dezső 1905–6 közé eső egyéves párizsi tartózkodása, s azután 1913-ig gyakran ismétlődő párizsi útjai hívják fel a figyelmet a Dreyfus-perre s annak rendkívüli jelentőségére a huszadik század eleji francia szellemi élet alakulásában. Ez valóban nem hangsúlyozható eléggé. A Dreyfus-per körüli hullámok döntően befolyásolták a francia értelmiséget s ezen keresztül nagy erővel sugároztak ki egész Európára; az az ügy, elhúzódása, újabb és újabb fordulatai révén nemcsak a Harmadik Köztársaság belső rothadását tárja fel, de kiélezte az összes elvi problémákat is: elsősorban felfokozta a nacionalista tendenciákat társadalomban, elméletben, irodalomban egyaránt, másodsor pedig — éppen a kiéleződő nacionalista tendenciákkal szembeni vitában — tömörítette és elvileg tisztábbá tette a baloldal: a politikai és szociális radikalizmus és internacionalizmus táborát. A Dreyfus-ügy által kiváltott kétféle fejlődési tendenciának mi sem lehetne jobb mértékjelzője, mint Anatol France és Maurice Barrés neve — vagy akár az a tény, hogy nemcsak a Nouvelle Revue Française indul 1908-ban, de az Action Française is ebben az esztendőben alakul napilappá.

S az Action Française — a lap és a mozgalom — címét leírva azonnal mindkettő gyászosan ragyogó lelkesítőjére és vezérére, Charles Maurrasra kell gondolni. Ismerte-e írásait Szabó Dezső? Szinte bizonyos; de hatása rá meglepően kevés volt, bármennyi is közöttük az alkati rokonság. Maurras politikai gondolatvilágától nyilván annak királypárti tradicionalizmusa távolította el: ha a Comte-tól származó rend-követelését, a hagyományok tiszteletét őbenne is el- és felismerte, azon az úton, amelyen Maurras ment tovább: az „ancien régime” visszaállítása s a királyság követeléséig nem követhette, illetve ezek a követelések el kellett távolítsák tőle politikailag — hiszen Szabó Dezső egy olyan ország fia volt, ahol az „ancien régime” még nagyon is eleven tényező, melynek hátrányát sok esetben a saját bőrén is érezhette a törvényszéki irodista fia; ahol valóságos király uralkodik még, akit gyűlölni az első gyermekmesékkel együtt tanult meg.

Ha Maurra nem is, de egyik tanítványa és híve, Pierre Lasserre és nagy vihart kiváltott műve, *Le romantisme français* (Paris, é.n.) annál nagyobb hatással volt rá. Ez a könyv — amely deklaráltan az ellenforradalom eszmei alapján áll — a romantika és a forradalom elutasításának szinte tankönyvvé vált megjelenése után kevéssel; s már megjelenése előtt Párizsra szóló botrányt váltott ki, mert művét Lasserre doktori disszertációként védte a Sorbonne-on, ahol szenvedélyes és egymás személyes érzékenységét sem kimélítő vitában utasították el. Mindez 1906-ban történt, tehát az sem lehetetlen, hogy Szabó Dezső maga is tanúja volt a vitának; az viszont kétségtelen, hogy a könyvet megjelenése után azonnal, vagy nagyon kevéssel utána megismerte, s eszméiből bőségesen merített.

A kapcsolat legvilágosabb Lasserre könyve és Szabó Rousseauról szóló cikkei között: a *Rousseau érzelmi morálja* egész gondolatmenete lényegében Lasserre-re támaszkodik: az ő alapján utasítja el az „érzelmi morált” mint a romantika jellegzetes megnyilvánulását s a „szétoldó individualizmus nagy történelmi lépését”; egyáltalán Lasserre (s az általa is forrásként használt Nietzsche) értelmében tagadja mindig a saját romanticizmusát és hangoztatja magáról, hogy ő klasszikus alkat.

De e részlet-észrevételeknél sokkal lényegesebb, hogy alapvető gondolatmenete, az amelynek legteljesebb kifejezést *Az individualizmus csődjében* adott, szinte teljes egészében Lasserre-re — vagy űrá is — támaszkodik. Lasserre alapvető gondolata — amit nagy találékonyssággal, komoly anyagismerettel és írói lendülettel bizonygat — az, hogy a forradalom egyenlő az individuális anarchia uralmával; hogy a demokrácia egyenlő az individualizmussal, az individualizmus a liberalizmussal és a szabadversennyel, mindez pedig a belső és külső háborúval, ami végső fokon a függetlenség elvesztéséhez és újfajta despotizmushoz vezet. Mindez társul nála — részben Comte és Cournot nézeteire alapozva, illetve azokat híva a maga igazolására segítségül — a középkor, a feudális rend dicsőítésével. S ugyancsak Lasserre-től származik az a meggyőződése, hogy a tudomány eredményei a nagy tömeg számára éppúgy csak hit, mint a vallás; sőt a nemzetiségek kulturális és politikai autonómiájának ellenzése — mely a húszas évektől kezdve egyik folyton visszatérő gondolata — is innen veszi eredetét.

Az előbb, az irracionálizmus századvégi-századelejei előretörésének okait keresve rámutattam arra, hogy Európaszerte a szinte kizárólagosan polgári értelmiség a nagyburzsoázia és a proletariátus ereje között őrlődik; kevesen vannak, akik nyíltan és véglegesen valamelyik álláspontot el tudják foglalni, legtöbben ingadoznak, haboznak a kétféle megoldás között, harmadik utat keresnek, vagy éppen mindkettővel szembefordulnak. Mint talán az eddigi summázó megállapításokból is látható, Maurras és Lasserre azok közé tartoztak, akik korán és határozottan választottak; de voltak jószereivel olyanok is, akik előbbi megállapításunk igazát bizonyítják.

Ezek egyik legérdekesebb és legmarkánsabb képviselője a francia szellemi életben a századelőn Charles Péguy. Dreyfusista, filozemita — de tradicionalista is, szinte ugyanolyan erősen, mint Barrès vagy Maurras; háborúpárti nacionalista és misztikus republikánus; tisztelője Jaurèsnek és Bergsonnak egyszerre, ugyanakkor barátja a Tharaud-fivéreknek amikor Anatole France-nak, Romain Rolland-nak és Georges Sorelnek. Péguy költői jelentőségét ma már nem kell magyarázni: a francia irodalommal fölületesen foglalkozók előtt is közzismert. De kevésbé ismert annak a szellemi kohónak a jelentősége, amely baráti körében, kis könyvesboltjában s minden nehézség ellenére is folyamatosan megjelenő folyóiratában, a Cahiers de la Quinzaine-ben izzott.

Péguy és köre kapcsolata a magyar szellemi élettel mindezeidig feltáratlan terület; pedig joggal feltételezhető, hogy a szálak szorosabbak voltak, mint eddig hittük. Már utaltunk Jérôme Tharaud szerepére, az Eötvös kollégiumban sarjadó ifjú író és tudósnemzedékre, s arra a tényre, hogy a Tharaud-fivérek jóbarátságban voltak Péguyvel; szinte bizonyos, hogy Jérôme Tharaud Pesten-léte alatt a Cahiers de la Quinzaine eljutott a kollégium falai közé. Nagyon valószínű, hogy innen merítik Balázs Béla, Szabó Dezső is szinte teljesen azonos módon

megfogalmazott monumentalitás-igényüket, ha nem is együttes, de egyidejű szembefordulásukat mindenféle kisszerűen verista naturalizmussal és további útkeresésüket — ki a szimbolizmus, ki az expresszionizmus irányába. Mint ahogy Szabó Dezsőre saját tendenciái erősítéseként hathatott — ha ismerte — Péguy poétikus modernséggel átfogalmazott katolicizmus- és közép-kor-nosztalgája.

De Péguy köréből elsősorban nem maga Péguy volt Szabó Dezsőre hatással, hanem Georges Sorel, a „forradalmi szindikalizmus” ideológusa, a századelő egyik legzavarosabban eklektikus gondolkodója. Sorel pályája kicsiben maga is mintegy tükörképe mindannak a szellemi viharoknak, melyen ez az értelmiség keresztül megy: dreyfusistából forradalmi szindikalista, abból a háború elejére az Action Française híve, hogy a háború végén még, élete alkonyán, forrón üdvözölhesse Lenint és az októberi forradalmat. Marxot Proudhonnal „korrigálta”, s a kettőt beoltotta Bergsonnal és James-szel: Lenin joggal nevezte őt zavarosfejű anarchistának.⁹ Sorel „forradalmi” tanításának lényege a párt által vezetett osztályharc gondolatának elutasítása, az osztály spontán tömegakciónak felmagasztalása; így az osztály egyetlen jogos szervezetének a szakszervezetet tartotta, amelynek a forradalmi akciókat szerveznie és vezetnie kell; s a szocializmus megvalósítását pedig az erőszakkal párosuló általános sztrájktól várta. Ennek a tévhitének elvi alapja abban volt, hogy nem a termelőeszközökhöz való viszony alapján határozta meg az osztályokat, hanem a társadalmat két nagy csoportra osztotta: termelőkre és fogyasztókra, s így azt képzelte, hogy a termelők pusztán sztrájk útján térdre kényszeríthetik a fogyasztókat. Nézeteinek legjelentősebb foglalatja a *Réflexions sur la violence*¹⁰ de rendszertelen és impulzív gondolkodó és igen termékeny író volt, aki számos fontos gondolatát — melyekre csak utal könyveiben — folyóiratok lapjain szórta szét.

Szabó Dezső kétségtelenül ismerte. Szindikalizmusa nem tett rá jelentős hatást, de annál inkább az a nézete, hogy a szocializmus sokértelmű fogalom, lényegében „az erkölcs metafizikája”¹¹ s hogy minden tömegmozgalomnak elsősorban mítoszra van szüksége, amely képszerűen magában foglalja a tanítás globalitását: a mítosz egységes valami, melyet nem lehet megbontani; nem az intelligencia, hanem az intuíció és az akarat szülötte (Sorel is határozottan antiintellektualista), melynek az a feladata, hogy lelkesítse és irányítsa a cselekvést. Ő fogalmazza meg legnyíltabban azt a pragmatista eredetű gondolatot, aminek később Szabó Dezső állandó hirdetője: hogy nincsen objektív gondolkodás, minden gondolati rendszer (elsősorban a racionalizmus, mert Sorel szenvedélyesen antiracionalista is természetesen) líra, amelyet a tudósok több-kevesebb ügyességgel rejtenek el¹². És — ami talán mind között a legjelentősebb Szabó Dezső további gondolatvilágára — Sorel kezdettől végig az optimizmus nagy ellensége s vele szemben a heroikus pesszimizmus formulázója és hirdetője; az optimizmus az emberi civilizáció dekadenciája, az utópiák melegágya (melyek károsak a fejlődésre, mint ellenlábasai a Sorel által hirdetett mítoszoknak), míg „minden nagy vallásos mozgalom alapja az élet pesszimista koncepciója”¹³, mint ahogy minden nagy művész is pesszimista, mert a pesszimizmus képes a szenvedélyek megtisztítására: a pesszimizmus lényegénél fogva heroikus.

Ezek mellett csak mellékesként említettem meg az alábbi, érdekes összeeséseket: nem okvetlenül Soreltól vette ezeket a gondolatokat, de ha találkozott velük nála, saját meggyőződését erősítette általuk. Sorel minden forradalmi szindikalizmusa mellett inkább nacionalista, mint internacionalista, s úgyszólván minden lapján szenvedélyesen harcol a demokrácia ellen; élesen ellenzi a demokrácia érvényesítését a szakszervezeti mozgalomban is. Antiprotetáns, prokato-

⁹ Lenin Művei 14. k. (Materializmus és empiriokriticizmus) 303. —és uo. 21. k. (Marx Károly) 82.

¹⁰ Először 1906-ban jelent meg; magam a 7. kiadását használtam.

¹¹ Bulletin de la Société française de Philosophie, 1907. 103. Vö. Sz. D. fejtegetésével saját szocializmusáról: Beszélünk, mert félünk. Május, 1913. 3. sz. 121—4.

¹² Vues sur le problème de la philosophie, Revue de Metaphysique et de Morale, 1910. 606.

¹³ G. SOREL: Le procès de Socrate, Paris, 1889. 277.

likus; de ugyanakkor az állam és egyház szétválasztásának híve, azzal a meggyőződéssel, hogy ez elsősorban az egyház érdeke. Minden igazi gondolat tetteben fejeződik ki, a tett a gondolat mércéje, s a harc az élet értelme: ilyen vitalista alapon igazolja az erőszakot is filozófiailag mint az élet legmagasabb rendű kifejezését. Még azzal a — később Szabó Dezső hadseregreform javaslatában vissza-visszatérő — gondolattal is találkozunk nála, hogy a munkahely és a gépek esztétikussága közvetlen hatással van a termelékenységre és hozzájárul az ipari munka spiritualizálásához. Mindez — ha a neve egyetlen egyszer sem fordul elő eddigi tudomásunk szerint műveiben — kétségtelenül azt bizonyítja, hogy Szabó Dezső ismerte, méghozzá jól ismerte Sorel munkásságát, s annak jelentős részleteit tette magáévá — átalakítva egyben s járt képességére, s elvetve belőle mindazt, amit elfogadhatatlannak vagy más meggyőződéseivel ellenkezőnek tartott. Sorelhez eljuthatott más úton is; a Péguy-körrel, a Cahiers de la Quinzaine-nel való kapcsolatnak Sorel hatásán túl is van bizonyítéka. Teljesen valószínűtlen, hogy véletlen összeesés lenne nézeteinek a fiatal, induló s a Cahiers-ben publikáló Romain Rolland-nal való összeesése. Már pedig a *Jean-Christophe*-sorozat egyik legnagyobb feltűnést keltett darabja, a *Foire sur la Place* (mely szintén a Cahiers-ben jelent meg először) kétségtelenül nagyon erős hatással volt Szabó Dezsőre, s *Az elsodort fatu* egyik külföldi előképének tekinthetjük. Nem csak azért, ami közvetlen átvétel: Rolland ekkori kirohanása a szabadgondolkodók ellen indulataiban is, tendenciájában is teljesen azonos Szabó Dezső számos — és már a tízes években megkezdődő — támadásával a szabadelvűek ellen. Hasonlóan az a női lélek-konceptió, amit Rolland itt egyik alakja nagyvilági üressége jellemzésére kifejt, Szabó Dezső nőfelfogásának alapjává lesz, számtalan regényében, elbeszélésében jelenik meg újra. Ezek a nézetek, vélemények Romain Rolland-nál inkább csak futó hangulatok voltak, melyektől szinte nyomtalanul el tudott szakadni az idők folyamán; Szabó Dezső azonban önmaga lényegére talált bennük, mint ahogy abban a szenvedélyesen város-ellenes, intellektuel-gyűlölő, kulcs-alakokkal dolgozó, a pamflet-stílus határán járó modorban, amelyben Rolland *A piaci vásárt* megírta, (amely nála a Dreyfús-ügy kiábrándító hatásának művészi megjelenése volt, s mint ilyen, ha jellegzetes is, de csak átmeneti) megint saját, legmegfelelőbb modorára, kifejezési formájára lett, melyet másodkét regényétől kezdve használni is fog megállás nélkül.

Bármennyi valószínűsítő mozzanatot hoztunk is fel a Maurras- és a Péguy-körrel való szellemi kapcsolatára, e befolyás igazolására Szabó Dezső közvetlen vallomására nem támaszkodhattunk. Van azonban egy olyan filozófia a huszadik század elején, amelynek Szabó Dezsőre gyakorolt befolyását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy írt is róla — lírai elmélkedésében vallott arról, mily szemtágitó hatással volt rá elméletével való találkozása. Ez a filozófia pedig a század elején hirtelen nagyon divatosá váló pragmatizmus, annak Willam James-i fogalmazásában. A Nyugatban már 1912-ben megjelenő *Jamest olvasom*¹⁴ a pragmatizmus egyetlen — igaz, hogy az egész tan s különösen Szabó Dezső további útja számára legfontosabb — vonására hívja fel a figyelmet: az igazság céltől meghatározott relativitására.

Ez volt számára a megrázó felfedezés — de James rendkívüli egyszerűséggel és tiszta angol prózában megírt könyvében¹⁵ számos más olyan nézetre is lett, melyek a másunnan származó impulzusokat erősítették. Így a többi irracionalista filozófiákra oly jellemző anti-intellektualizmus, anti-racionalizmus éppúgy megvan benne, mint a metafizika elfogadása, a szubjektív hit abszolút bírónak emelése s nem utolsó sorban az újítás és hagyomány közötti empirista módon egyensúlyozó egyeztetés. Mindez a pragmatizmusra is jellemző, de nem választható el a többi irracionális filozófiai iskoláktól, pusztán azt bizonyítja, hogy ez az iskola — Lukács György találó jellemzésével élve — valóban „világnézeti áruháza”,¹⁶ melyben mindazt kapni, amire a század eleji Amerika — és Európa — burzsoáziájának égetően szüksége

¹⁴ Ny 1912. II. 721—723.

¹⁵ W. JAMES: Pragmatism. New York, 1907.

¹⁶ LUKÁCS GYÖRGY: Az ész trónfosztása. Bp. 1956. 19.

volt. Az igazság relativizálása és döntő kritériumaként a hasznosság tételezése valóban döntő volt Szabó Dezső számára: ez nemcsak a „farkas-agyar-igazság” gondolatával ajándékozta meg további életútjára, de egy csapásra törvényesítette szemében saját gondolati eklekticizmusát, és eleve elméletileg jogosította előtte a hirtelen vitorla-fordításokat a szél fordulása szerint, hogy a hajóját a maga-megszabta irányban tarthassa, ne kelljen más útjelzőre néznie, mint saját lelke olykor vadul kilengő iránytűjére.

A fentebbiekkel valószínűleg nem merítettük ki, legfeljebb körvonalaztuk azoknak a gondolatoknak, ideológiai áramlatoknak az eredőit, amelyek Szabó Dezsőre hatással voltak. Ezeket talán még meg is lehetne sokszorozni; azonban ennyi is elég annak a bizonyítására, hogy Szabó Dezső ideológiája korántsem volt valami spontán intuíció szülötte, hanem igen sok gyökérszállal kapcsolódik bele a század elejei idealista, irracionalista filozófiák sűrű hálózatába. Az a gondolatkör, amelyet Szabó Dezső — már ekkor is megvesztegető verbalizmussal, lefegyverző stílussal és rendkívül szellemesen — képviselt, kétszeresen is modern volt a maga korában: egyfelől mert divatos, de nálunk még el nem csépett, sőt nemegyszer az újság erejével ható eszméket dobott be az irodalmi és közéleti gondolkodásba, másfelől pedig mert ezeket a — nemegyszer jobbról hozott — gondolatokat a baloldali tábor erősítésére kívánta felhasználni mindaddig, míg a forradalmi hullám felfelé ívelése tartott hazánkban. Modern, de a szónak inkább „újdonság”, mint „korszerűség” értelmében; mert azok a gondolati mozgalmak, amelyekre Szabó Dezső mint forrásokra és ihletőkre támaszkodik, végeredményben szinte válamennyien a társadalmi-történelmi új: a munkásosztály és ideológiája terjedése és hatalma ellen harcoltak, közvetve vagy közvetlenül. Szabó Dezső ideológiai magatartásában az is rendkívül újszerű, hogy — mint mesterei a dekadencia paroxizmusából új élet forrását — a filozófiai és társadalmi reakció fegyvertárából próbál muníciót lopni a baloldal harcaihoz.

Gondolatai nálunk, s a radikális táboron belül sem voltak elszigeteltek: hol egyikkel, hol másikkal rokonszenvezőkre talált. Az antiindividualizmus például azt mondhatni, a Társadalomtudományi Társaság körében divat volt; Somló Bódog, Jászi Oszkár is antiindividualisták voltak. A kérdés azonban az, milyen irányban: mindaddig együtt mehettek, amíg ezt nem nagyon tisztázták, de amint a kérdés élére állott — mint *Az individualizmus csődje* körüli vitában — el kellett válniuk azoknak, akik közül az egyik az egyéni szabadságok kiteljesítésén keresztül kívánt valamiféle szocializmust (mert ha Jászi igenelte is ebben az időben a szocializmust, nem nagyon körvonalazta erre vonatkozó elképzeléseit); a másik pedig a középkori modellre megalkotott ember-egységet kívánta megvalósítani — akár a szocializmus érdekében is. Éppígy nem volt idegen a radikálisoktól a „libre-pensée dogmatizmus” elvetése és bírálata sem, bár ennek felbukkanása már náluk is a felfelé ívelő hullám megtorpanását, hanyatlását jelzi.

S ez a megtorpanás, a forradalmi hullámnak már 1913-mal kezdődő apadása, melyet az első világháború kitörése még jobban kiélez — hiszen ekkor az értelmiség túlnyomó többsége (legjobbjai is, az egy Ady Endre kivételével) a nacionalista mámor révületébe estek, vagy az orosz nép felszabadításának szociális maszlagával takarták el önmaguk elől a háború s a központi hatalmak imperialista valóságát — természetesen Szabó Dezsőre is súlyos befolyással van.

Mint a korábbiakban láthattuk, eszmerendszerében racionalizmus, materializmus és metafizika keveredtek s állandóan mérköztek. Mindaddig, amíg a radikalizmus táborával közös az ügye, inkább a racionalizmus és a materializmus vannak felül — anélkül azonban, hogy az ellentett tendenciákat ki tudná, vagy ki akarná küszöbölni sajátosan eklektikus világnézetéből. De a történelem forradalom felé ívelő hullámának elapadása a társadalomban, az első világháború kitörése s az ezzel járó gondolati és egyéni érzelmi megrázkódtatások — meg az ezeket követő, talán részben ezekből is következő szakítása a Huszadik Századdal és a Nyugattal — mind az ellenkező tendenciákat, az irracionalizmus, a metafizika erősödését sőt szinte egyeduralomra jutását segítik elő.

Ez a mérközés nyomon követhető lépésről lépésre e korszak írásaiban. A háború kitörése után Ungvárról a Nyugat hasábjain Bartoniek Juliskához küldött magávalragadó lírájú szerelmes levelében¹⁷ a rezignált szerelem vágyódó hangjai és a háború borzalmainak víziószerű felidézése mellett elsősorban az intellektuel mély csalódottsága hangzik — csalódottság rációban és progresszióban, elfordulás az irracionális felé: a „nagy emberi ideáktól” a faj gondolatához, a fajt tisztán megtestesítő nép fiainak szeretetéhez.

Ezen a hangulaton, a fegyvertelenség, az elvesztett ideálok fájdalomán időnként még úrrá lesz jobbik meggyőződése, sőt a Laczkó Gézával a háború kezdetén a francia lélekről folytatott vitájában¹⁸ szinte egyedülállóan merész hangot üt meg: kissé lírai fogalmazásban az imperialista háborúnak osztályháborúvá változtatását kívánja, ami a szocializmus akkori legszélsőbb balszárnyával, a zimmerwaldi konferencia álláspontjának elfogadásával egyértelmű. De ennek, *A francia lélek keresztmetszetében* kifejtett nézetnek a korlátai s a lelkében élő ellenkező tendenciáknak a mind nagyobb eluralkodása nyomon követhető az e körüli tanulmányokban, leginkább *Az individualizmus csődjében*; de már egy évvel korábban is *A francia pszichéhez* lényegében ugyanezeket a gondolatokat fejti ki — akkor még a francia népre alkalmazva: szerinte a francia faj lelkéneklényege Rousseau-ig az individualizmus-ellenesség volt, s a demokrácia lett a faj mérge. Már *Az élehetetlen ember leveleiből* is a fajban való elmerülés, mint egyetlen menedék gondolatát pedzi; ezt önmaga elé programként tűzi egy évvel később 1915 végén:

„Ez az örök visszatérés: János a föld, melyben elrothadsz, János a gabona, mely Jánosból nő, János az, aki learatja.

Te voltál egyetlen vallásom s azután hitetlen lettem, Te voltál egyetlen célom s azután úttalan lettem. Te voltál értelmem: idegen szó lettem. De meghalni visszatérek beléd.”¹⁹

Ha ezt a lírai vallomást megpróbáljuk a ráció nyelvére fordítani, hömpölygő numerozitását kissé prózaibbra felcserélni, egyszerre kiderül: e pár mondat eddigi önmagának megtagadása, visszatérés a kezdethez, a faji gondolathoz; az „úttalanság”, az „idegen szó” a magyar radikalizmussal való együttmenetelésre érhető csak, Szabó Dezső életútjának ismeretében. Ettől fordul el, a faj irányában, a faji gondolat egzaltációjáért — ugyanakkor azonban a társadalomban a forradalom bekövetkezését imminensnek, elkerülhetetlennek látja, de csak akkor tudja elfogadni, ha az a faj kiteljesedését, apoteózisát hozza meg: ennek a programadása *Az individualizmus csődje*. S lényegében ennek kívánja már beköszöntő cikkével megnyerni a legfiatalabbak, a szervezkedő aktivista irodalmi tábor, Kassákék, A Tett táborát, amikor az egész háborút csak mint pszichikai jelenséget hajlandó tudomásul venni, mely életben és irodalomban új vitalizmust eredményezhet.

A szociális progresszióval való együttmenetelés utáni csalódás, ennek következtében visszahajlás régi önmagához, a faji eszméhez, s a faji eszme megvalósítása érdekében a végletes diktatúra, a minden eszközzel kikényszerített diktatúra igenlése: e szavakban összegezhető Szabó Dezső útja 1917-ig; ezek azok az alapok, amelyekben szembenéz majd forradalommal és ellenforradalommal. Csak addig lesz képes és hajlandó igenelni egyiket is, másikat is, amíg ezeket az eszméket véli rajtuk keresztül megvalósíthatónak, s amint a történelem menete nem hajlandó eszméihez igazodni, szembe fordul vele és új formákat keres — ugyanannak a tartalomnak, a végre végleg megtalált redemptori célnak a megvalósítása érdekében.

A vita, mely ezekben az években Európa-szerte hatalmas arányokban folyik, s amely Szabó Dezső lelkében, meggyőzvéseiben is dúl, a húszas évek közepén egy remekműben válik halhatatlanná. A *Varázshegyben* Settembrini és Naphta örökösen zajló vitájába súfította Thomas

¹⁷ Az élehetetlen ember leveleiből, Ny. 1914. II. 370—372.

¹⁸ A francia pszichéhez. HSz. 1915. I. 38—44.

¹⁹ Búcsúzások. Ny. 1915. II. 1021—1026.

Mann e korszak nagy gondolati és politikai dilemmáját, s Szabó Dezső, mint egy limesekre vetett, kisvárosok kicsinyes viszonyai között vívódó Hans Castorp, a maga lelkében, önmagával folytatta le ezt a dialógust. S körülbelül azzal egyidőben, hogy Castorp a maga részéről elvonult az eszmék harcának színteréről, hogy a népek nagy és véres vitájában legyen parányi érvvé, Szabó Dezső is állást foglalt — most már megtagadva végleg Settembrinit, s Naphta igazságait téve magáévá, felismerve benne saját ifjúkora meggyőződéseinek új, magasabb szintű, általánosabb és totálisabb megfogalmazását.

Петер Надь

ИСТОКИ ИДЕОЛОГИИ ДЕЖЁ САБО

Статья эта является одной из глав крупной монографии Д. Сабо, публикуемой в скором времени. В этой главе П. Надь описывает идеологическое развитие одного из значительнейших по своему влиянию писателей и публицистов первой трети XX-го столетия, анализируя имевшие на него наибольшее влияние философические течения. На основе творчества и высказываний Д. Сабо, автор устанавливает, что на Сабо больше всех повлиял Нитче, причем воздействие Барреса тоже было значительным. С творчеством и мировоззрением Барреса его ознакомил его бывший учитель Ж. Таро, но значительное влияние имели на него и А. Комт, М.-Ж. Гюйо, Г. Тард, А. де Гобино, П. Лассер и Г. Сорель. Подробно анализируются размеры различных влияний на мировоззрение Д. Сабо, а также и пути, по которым они его достигали: ознакомление с прагматизмом У. Джемса и систематизирующее значение этой философии в миросозерцании Сабо. Автор отмечает, что Д. Сабо заимствовал известные элементы посредственно из литературы, в том числе умственное влияние молодого Р. Роллана, и указывает на явную роль этих идеологических моментов в творчестве и других венгерских или европейских писателей.